

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych

Author: Urszula Myga-Piątek

Citation style: Myga-Piątek Urszula. (2001). Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych. "Przegląd Geograficzny" (2001, z. 1/2, s. 163-176).

Uznanie autorstwa - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie pod warunkiem oznaczenia autorstwa.

UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

URSZULA MYGA-PIĄTEK

Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych

Zarys treści. Artykuł jest próbą usystematyzowania sposobów pojmowania i definiowania pojęcia „krajobraz” w geografii i dziedzinach pokrewnych. Prezentuje kilkadziesiąt definicji w podziale na podstawowe kierunki badawcze. W opracowaniu przedstawiono zarys genezy terminu, jego ewolucję oraz główne szkoły badawcze. Rozważania te są osadzone w historii myśli geograficznej. Przedstawiono także nowe kierunki i perspektywy badań krajobrazu.

Motywy podjęcia powyższej problematyki jest narastająca ilość różnego typu opracowań geograficznych oraz publikacji z dziedzin pokrewnych geografii, w których autorzy posługują się terminem „krajobraz” w bardzo różnych kontekstach. Po przestudiowaniu kilkadziesiąt artykułów omawiających metody badań krajobrazowych i wnioski specjalistycznych konferencji można odnieść wrażenie, iż obecnie termin krajobraz przeżywa ponownie okres swej wielkiej popularności. W literaturze przedmiotu toczy się swoisty „spór o krajobraz”, który jest *de facto* sporem epistemologicznym, gdyż dotyczy zakresu stosowania tego terminu. Spór ten można interpretować jako odzwierciedlenie głębszego i metodologicznie uzasadnionego dyskursu o kierunki współczesnych badań w naukach geograficznych. W opracowaniach tych można bowiem dostrzec odbicie co najmniej trzech współistniejących paradygmatów:

- klasycznego – wyrastającego z orientacji neopozytywistycznej o podejściu scjentyistycznym;
- systemowego – o aspekcie strukturalno-dynamicznym i funkcjonalnym oraz wyraźnych konotacjach pragmatycznych;
- ekologicznego – który koncentruje się na badaniach jakościowych w ujęciu całościowych powiązań środowiskowych.

Dodatkowo sytuację sporną wywołuje fakt, iż termin „krajobraz” występuje w kilku znaczeniach naukowych (Andrzejewski 1992). Pojawia się on bowiem w polu badawczym następujących dyscyplin:

– kompleksowej geografii fizycznej,– ekologii krajobrazu,– geochemii i geofizyki krajobrazu,– geobotaniki	}	aspekt strukturalno-dynamiczny i funkcjonalny oraz interakcyjny (systemowy)

<ul style="list-style-type: none"> - geografii humanistycznej - kierunku krajobrazowego 	}	aspekt strukturalno-dynamiczny w ujęciu całościowym, historyczno-genetycznym (przyrodniczo-kulturowym)
<ul style="list-style-type: none"> - socjologii (percepcja krajobrazu) - psychologii - architektury krajobrazu - literatury i sztuki 	}	

Termin „krajobraz” oznacza pojęcia, które w subdyscyplinach geograficznych są inaczej interpretowane i posiadają różną pojemność merytoryczną. Jednocześnie termin ten staje się popularny w dziedzinach pozageograficznych.

W badaniach krajobrazowych można wyróżnić określone szkoły, które wykształciły się wokół naczelných idei i prądów myślowych. Wśród nich najczęściej wydziela się szkołę wschodnią – „przyrodniczą”, badającą krajobraz jako obiekt materialny traktowany w kategoriach systemowych i ilościowych – szkoła rosyjska, oraz szkołę zachodnią – „humanistyczną”, koncentrującą się na aspektach fizjonomicznych, kulturowo-genetycznych i historycznych – szkoła francuska, niemiecka i polska (Richling i Ostaszewska 1998). Według A. Richlinga (1996) nowe wartości do badań wnosi szkoła słowacka, holenderska i australijska. Dyskusyjna i nadal otwarta pozostaje kwestia klasyfikacji i systematyki krajobrazów oraz wydzielenia tzw. jednostek podstawowych.

Sklania to do refleksji nad genezą terminu „krajobraz”, formami jego zastosowań oraz miejscem w geografii. Warto przytoczyć stwierdzenie V. Preobrażeńskiego, w myśl którego »[...] terminy oznaczają pojęcia, jednak zmieniają się wolniej od pojęć. Każdy punkt widzenia tworzy swój system pojęć i terminów, stąd wytwarza się ich mnogość i wieloznaczność (...). Uporządkowanie słownictwa jest zawodową koniecznością. Nie może ono jednak opierać się tylko na wiedzy geograficznej, lecz wymaga uwzględnienia semantyki i semiotyki«... (Kondracki 1974). Poniższy artykuł stanowi próbę uporządkowania sposobów pojmowania i definiowania krajobrazu w celu poszukiwania dróg porozumienia pomiędzy różnymi orientacjami metodologicznymi.

Przegląd definicji krajobrazu według podstawowych kierunków badawczych

Krajobraz jako pojęcie:

– Geograficzne, będące przedmiotem badań wywodzących się z kierunku krajobrazowego

Przykłady definicji

- *To co widzimy i co jest objęte horyzontem to krajobraz lub panorama* – W. Nalkowski (1901),
- *Krajobraz jest zespołem zjawisk reprezentujących środowisko przyrodnicze* – J. Smoleński (1912),
- *Krajobraz to widzialny wyraz faktów i zjawisk, zachodzących na jakiegokolwiek określonej działce powierzchni ziemi* – A. Hettner (1927),

Krajobrazy są syntezą wszystkich przyrodniczych i kulturowych zjawisk – W. Nałkowski (1935),

Krajobraz geograficzny to obszar, na którym charakter ukształtowania, klimatu, roślinnego pokrowca, świata zwierzęcego, ludności i wreszcie kultury człowieka łączą się w jedną harmonijną całość, typowo powtarzającą się na przestrzeni pewnej krajobrazowej strefy ziemi – S. Nowakowski (1938),

Krajobraz to taki na pewnej powierzchni zachodzący zespół substancji i zjawisk, który wyróżnia ową przestrzeń od innej – S. Pawłowski (1938),

Krajobraz geograficzny to obszar o swoistym, sobie tylko właściwym zespole podstawowych komponentów geograficznych: klimatu, rzeźby, wód, świata zwierząt i roślin oraz gleb – L. Berg (1962),

Krajobraz jest zewnętrznym wyrazem składników przyrodniczych występujących na naturalnie ograniczonym terenie – G. Ciołek (1964),

Krajobraz to fizjonomia powierzchni ziemi będąca syntezą elementów przyrodniczych i działalności człowieka – J. Bogdanowski, M. Łuczyńska-Bruzda, Z. Nowak (1979),

Krajobraz [...] odnosi się do przestrzennego i materialnego wymiaru rzeczywistości ziemskiej i oznacza kompleksowy system składający się z form rzeźby i wód, roślinności i gleb, skal i atmosfery – J. I. Zonneveld (1990),

Krajobraz rozumiemy jako naoczny wyraz istnienia i współdziałania w danym miejscu całego zespołu zjawisk od elementów środowiska naturalnego poczynając, po efekty działania człowieka i to jeszcze z uwzględnieniem elementu czasu, a więc rozwoju historycznego – M. Ruszczycka-Mizera (1993),

Krajobraz rozumiany jest jako: historycznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzących specyficzną strukturę, objawiającą się regionalną odrębnością postrzeganą jako swoista fizjonomia – U. Myga-Piątek (1999).

– **Geograficzne**, funkcjonujące w geografii fizycznej kompleksowej, w której termin ten analizuje się w trzech płaszczyznach: jako pojęcie typologiczne, regionalne, odnoszące się do określonej rangi taksonomicznej i jako po-

Krajobraz to podstawowa jednostka w badaniach fizycznogeograficznych – N. Soloncev (1961),

Krajobraz to realna rzeczywistość przyrodnicza będąca konkretną formą przejawu geosfery. Oznacza związek zjawisk na powierzchni ziemi, przedstawiający sobą istotę geograficznych obiektów – E. Neef (1967),

Krajobraz to określonego charakteru terytorium lub miejsce. Krajobraz to dialektyczna jedność przyrodniczych

jęcie ogólne. Podejście to jest utożsamiane z tzw. wagnerowską koncepcją badań krajobrazowych, w której przeobrażenia się kilka wybranych form działalności człowieka, dających konkretne rezultaty w krajobrazie. Polega na opisie cech krajobrazu danego regionu, ale nie prowadzi do rozwoju ogólnych zasad, które mogą być stosowane do innych kultur i odmiennych jakościowo środowisk

– **Ekologiczno-geograficzne** – będące przedmiotem interpretacji ekologii krajobrazu. Ujęcie to nawiązuje do koncepcji ekosystemu, która skupia się w większym stopniu na procesie (interakcji) niż formie:

- *komponentów [...], względnie jednorodnie fizycznogeograficzne kompleksy analizowane według ich właściwości, niezależnie od terytorium występowania* – N. A. Gwoździecki (1976),
- *Krajobraz to region określonej rangi* – I. Isačenko (1976),
- *Krajobraz to pojęcie ogólne, a zarazem typologiczne, równoznaczne z wprowadzonym ostatnio terminem geokompleks* – J. Kondracki (1976),
- *Krajobraz to terytorialny lub akwatorialny kompleks przyrodniczy* – A. D. Armand (1980),
- *Krajobraz naturalny to typ terenu o swoistej strukturze, na którą składa się wzajemne powiązanie rzeźby powierzchni i jej składu litologicznego, stosunków wodnych, klimatycznych, biocenotycznych i glebowych, a także tych efektów gospodarki ludzkiej, których wyrazem jest modyfikacja warunków przyrodniczych. (jest to pojęcie przyrodnicze zobiektywizowane)* – J. Kondracki (1980),
- *Krajobraz to dowolnie duży wycinek przestrzenny powierzchni Ziemi (geosfery), określanej przez jednolitą strukturę i podobne powiązania jego komponentów* – G. Haase (1986),
- *Krajobraz to wycinek przestrzeni geograficznej – ograniczony przestrzennie podsystemem epigeosfery. [...] Możliwie kompletna informacja dotycząca istoty i struktury wydzielonego systemu terytorialnego* – K. H. Wojciechowski (1986),
- *Krajobraz to dowolnej wielkości system powiązanych funkcjonalnie komponentów abiotycznych i biotycznych oraz tworzonych przez nie realnie istniejących jednostek przestrzennych różnej rangi taksonomicznej, hierarchicznie ze sobą podporządkowanych, również powiązanych funkcjonalnie, wraz z efektami wpływu na niego działalności człowieka* – M. Przewoźniak (1987).
- *Krajobraz to jednostka opisująca konkretną sytuację geograficzną jak i kategoria typologiczna, składająca się z elementarnych i jednorodnych jednostek nazywanych ekotopami* – C. Troll (1965),
- *Krajobraz to realnie istniejący, przestrzenny, dynamiczny układ strukturalno-funkcjonalny na ponadekosystemalnym poziomie organizacji biosfery. Elementami tak rozumianego krajobrazu są ekosystemy* – W. Matuszkiewicz (1974),
- *Krajobraz to konkretny, realnie istniejący ekosystem dowolnie rozległego przestrzennego wycinka geosfery* – H. Leser (1978),

- *Krajobraz jest geosferyczną substancją, która obok aspektów materialnego i strukturalno-dynamicznego posiada również aspekt fizjonomiczny* – J. Schmitusen (1978),
 - *Krajobraz to względnie zamknięty fragment przyrody, otoczony naturalnymi granicami i stanowiący całość dzięki zachodzącym w nim procesom i współzależności budujących go geokompleksów* – H. Barsch (1979),
 - *Krajobraz to część epigeosfery (zewnętrznej sfery Ziemi) stanowiącą złożony przestrzennie geokompleks o swoistej strukturze i wewnętrznych powiązaniach* – J. Kondracki, A. Richling (1983),
 - *Krajobraz to skomplikowany, wielowymiarowy i wielocechowy system, składający się z geokomponentów i tworzonych przez nie krajobrazowych jednostek przestrzennych, za które tradycyjnie uważa się geokomponenty lub coraz częściej – matryce, płyty, korytarze* – R. T. Forman, M. Godron (1986),
 - *Krajobraz to określony wycinek przestrzeni geograficznej, na którym panuje mozaika różnych ekosystemów i powierzchni zajętych przez urządzenia techniczne (zabudowę kubaturową, drogi, linie energetyczne). Między elementami mozaiki zachodzą liczne zależności określające sposób funkcjonowania tych elementów i przestrzeni krajobrazu jako całości* – R. Andrzejewski (1992),
 - *Krajobraz to heterogeniczna całość funkcjonująca zgodnie z prawami przyrody, obdarzona zdolnością do samoregulacji i odznaczająca się pewnym indywidualizmem* – A. Richling, J. Solon (1994),
 - *Krajobraz jest systemem przestrzennym złożonym z elementów biotycznych, abiotycznych jak i antropogenicznych* – J. Brzóska i inni (1996).
-
- **Estetyczno-artystyczne** – będące przedmiotem opracowań z dziedziny architektury krajobrazu, psychologii (percepcja krajobrazu) oraz literatury i sztuki. Koncepcja ta ujmuje człowieka jako istotę decydującą o swych poczynaniach, a jednocześnie zdeteminowaną czynnikami kulturowymi, zatem świadomie kształtującą obraz świata, której ją otacza. Architektura krajobrazu jest metodą świadomo-
 - *Krajobraz oznacza bardziej lub mniej typowy dla danego regionu widok, będący zewnętrznym wyrazem środowiska geograficznego* – T. Wilgat (1965),
 - *Krajobraz jest scalonym obrazem środowiska, składającym się ze środowiska naturalnego i społecznego, [...], jest generalnym zwiastunem informacji – obrazem twórczości lub dokumentacji życia* – Z. Novak (1970),
 - *Krajobrazem jest całość przyrody wraz z elementami wprowadzonymi przez człowieka na naturalnie ograniczonym odcinku ziemi, oceniona jako układ warunków naturalnych reprezentujących określone zewnętrzne cechy estetyczno-widokowe* – T. Szczyński (1971),
 - *Krajobraz to zbiór przemieszanych elementów przyrody i dzieł człowieka, stanowiący efekt działalności konkret-*

me go, racjonalnego i estetycznego, pod względem przestrzennym i gospodarczym, kształtowania otoczenia człowieka w skali krajobrazu. Jest to najbardziej współczesna forma, nowy styl architektoniczny. W badaniach nad percepcją krajobrazu, nie traktuje się go jako obiektu materialnego, lecz jako zbiór wyodrębnionych cech postrzeganych w rozmaity sposób przez poszczególne osoby lub grupy.

nych historycznych ludzi, w ramach wyznaczonych przez technologię i organizację społeczną epoki – F. Ziemiński (1976),

- *Krajobraz jest pojęciem abstrakcyjnym, ponieważ odbieramy go nie jako całość, lecz poprzez pojedyncze widoki. [...] Krajobraz to fizjonomia powierzchni Ziemi będąca syntezą elementów przyrodniczych i działalności człowieka – J. Bogdanowski (1980),*
- *Krajobraz rozumiany jako tło i wynik dziejów – S. Vincenz (1980),*
- *Krajobraz to całokształt odbieranego przez zmysły zespołu różnych zjawisk – C. Schmollgruber (1994).*

Idea krajobrazu oraz pokrewna jej koncepcja regionu, odegrały w historii geografii ogromną rolę. Termin **krajobraz** pojawił się po raz pierwszy w języku staroniemieckim, w VIII wieku jako *lantscap* i pierwotnie odpowiadał łacińskiemu *regio, provincia, terra*. Oznaczał więc zarówno jednostkę przestrzeni, jak również ludność zamieszkującą tę przestrzeń (obszar, terytorium, okolica, kraina historyczna). W czasach późniejszych termin ten nabrał „państwowo-prawnego” znaczenia i pojawił się w zarządzeniach rady stanu niemieckich państw, jak również w nazewnictwie rolniczych instytucji kredytowych w prowincji pruskiej od 1770 r. (Buchwald i Engelhard 1975).

Stopniowo termin krajobraz stawał się bardziej potoczny i używany był w celu opisywania charakterystycznych cech określonej przestrzeni, np. „krajobraz śląski”, „krajobraz wschodniopruski”. W XV i XVI wieku termin krajobraz używany był w mowie potocznej i oznaczał on tyle co – pejzaż, piękny widok (Kondracki 1965; Buchwald i Engelhard 1975). Termin *Landschaft* stosowany był na oznaczenie przedmiotowego tła obrazów. W dalszym rozwoju malarstwa „landschafty” stały się samodzielnymi tematami, będąc nie tylko odzwierciedleniem powierzchni określonej rangi, ale także odbiciem cech wizualnych (Kondracki 1965). Ugruntowany od XV wieku realizm pozwala traktować dzieła sztuki jako szczegółowe źródła informacji o krajobrazie. Odnosi się to zarówno do malarstwa (Rees 1978), jak i literatury (Salter 1978; Tuan 1976; Kowalczykowska 1982). Stąd wywodzi się jego fizjonomiczne ujęcie. We współczesnych opracowaniach powraca się do tych idei. Niektórzy geografowie są zdania, iż piękno może być czynnikiem sprawczym zainteresowania badaniami krajobrazowymi (Younghusband 1920).

Nowy okres wielkiej popularności terminu „krajobraz” wyznaczyła epoka romantyzmu. Sentymentalizm zarysował, a romantyzm ostatecznie ukształtował i rozwinął całą „metodykę” reagowania na krajobraz i przyrodę (Kolbuszewski 1985). Krajobraz był więc odzwierciedleniem wrażenia wizualnego, doznawanego subiektywnie i był opisywany jako tło lub otoczenie człowieka; miał więc wyraźne konotacje artystyczno-estetyczne (Kolbuszewski 1992; Wilczyński 1996).

Ponad tysiącletnia tradycja używania terminu *Landschaft* w Niemczech, sprawiła, że właśnie tam narodziła się naukowa podstawa tego pojęcia (Kondracki 1965). Od XVIII wieku słowo krajobraz przyjęło się jako termin specjalistyczny w naukach geograficznych, wprowadzone przez niemieckich klasyków geografii. Pomimo iż w wolnym tłumaczeniu termin *land* oznacza ziemię, kraj, krainę, a *schaft* to przyrostek wyrażający wzajemne związki i zależność, od samego początku termin *Landschaft* (krajobraz) pojmowany był na dwa różne sposoby. Dla jednych geografów oznaczał tyle co „widok” lub „scenerię” widzianą z pewnego miejsca, dla innych był synonimem fragmentu powierzchni ziemi o charakterystycznych cechach. Ta dwuznaczność terminu *Landschaft* jest wynikiem podobieństwa między staro-górnoniemieckim wyrazem *scaf*, (a w germańskich – *ship* – lokalna społeczność lub miejscowość), a greckim *skopein* oznaczającym – „oglądać”. Geografowie niemieccy – twórcy *Landschaftsgeographie* badali krajobraz, mając na myśli zarówno *landship* – miejsce, terytorium, jak i *landscop* – sceneria (Wilczyński 1996). S. Passarage (1924) pisał, iż krajobraz jest ideą jednoczącą wszystkie dostępne zmysłami zjawiska w ramach określonego terytorium. W koncepcji tej jednoczą się więc obydwie sposoby rozumienia krajobrazu.

Znaczenie naukowe analizowanego terminu jest związane z rozwojem kierunku krajobrazowego w geografii, którego prekursorami byli A. Humboldt, który wprowadzał »całościową charakterystykę regionów ziemi« oraz V.V. Dokučaev (Richling i Solon 1994). Wyróżnione przez Dokučaeva strefy przyrodnicze można uznać za prototyp krajobrazów geograficznych (Nowakowski 1938). Z czasem nauka o krajobrazach była podejmowana i rozszerzana przez innych uczonych. A. Hettner był twórcą nowej ideologii i kierunku w geografii, który nazywamy krajobrazowym. Nadał on geografii chorologiczny kształt, przypisując jej cel wyjaśniania i zrozumienia różnych obiektów geograficznych, jako pochodnych ich umiejscowienia w przestrzeni. Zgodnie z jego poglądami »[...] geografia rozpatruje wszystkie szeregi i formy zjawisk, istniejące na powierzchni ziemi, o ile w niej zwraca się uwagę na fakty przestrzennego rozpowszechnienia, wzajemnego wpływu i związku przyczynowego między rzeczami...« (Hettner 1927). Tłumacząc to stanowisko można stwierdzić, że badaniom geograficznym podlegają nie tylko zjawiska przyrody fizycznej, lecz także przejawy materialnej i duchowej działalności człowieka. A. Hettner (1927) podał także pierwszą naukową definicję krajobrazu. Pisał on, iż »[...] widzialnym wyrazem faktów i zjawisk, zachodzących na jakiegokolwiek określonej działce powierzchni ziemi, jest jej **krajobraz**...«. Podejście to łączyło w sobie aspekt fizjonomiczny z synonimem malej jednostki regionalnej. S. Nowakowski (1938) interpretując dzieło A. Hettnera stwierdza, iż »[...] **krajobraz** geograficzny to obszar, na którym charakter ukształtowania, klimatu, roślinnego pokrowca, świata zwierzęcego, ludności i wreszcie kultury człowieka łączą się w jedną harmonijną całość, typowo powtarzającą się na przestrzeni pewnej krajobrazowej strefy ziemi...«. Hettnerowski kierunek chorologiczny oparty jest na »wewnętrznej istocie krajów, krajobrazów i miejscowości«, która tkwi we współzależnościach i konfiguracji elementów. Zdaniem A. Hettnera zro-

zumienie tych zależności jest „duchem” geografii. Zamyśl ten wydaje się zbieżny z ideą niemieckich klasyków geografii oraz kantowską filozofią, w myśl których geografia miała być dziedziną służącą integracji różnorodnych kategorii wiedzy humanistycznej z rezultatami specjalistycznych badań przyrodniczych (Wilczyński, 1996). Podkreślają to takie kluczowe pojęcia jak *Gemeinschaft*, *Ganzheit*, *Zusammenhang*.

Stopniowo kierunek krajobrazowy zyskiwał wielu zwolenników, którzy przyczyniali się do wielkiego postępu geografii w początkach XX wieku. Rozwój naukowego aspektu pojęcia „krajobraz” nastąpił najsilniej we Francji, gdzie w początkach XX w. Vidal de la Blache stworzył silną szkołę geografii regionalnej i w jej ramach nowy model badań krajobrazowych, którego podstawą była geografia człowieka. Łącząc podejście Humboldta i Rosenkrausa, P. Vidal de la Blache pisał o krajobrazie – *paysage*, w kontekście łączenia przyrody i człowieka z efektami jego działania. Kierunek ten wprowadził koncepcję possybilizmu oraz ideę jedności Ziemi, zrywając tym samym z tradycją rozgraniczania przyrody i kultury oraz przeciwstawiania ich sobie. O wielkim znaczeniu zasad Vidala na całym świecie może świadczyć fakt, iż jego poglądy stanowiły podstawę paradygmatu dominującego w geografii światowej w pierwszej połowie XX w. (Holt-Jensen 1984). Rzecznikami idei regionalizmu byli także: E. Reclus, E. de Martonne, P. Camen d’Almeida, A. Demange. Francuska koncepcja badań krajobrazowych stopniowo ewoluowała. Z czasem powstawały opracowania dotyczące zintegrowanej analizy środowiska naturalnego pod kątem ekologicznym. Należy tu wymienić prace G. Sautera, G. Bertranda, J. Tricarta, J. Kiliana.

W Niemczech renesans badań krajobrazowych należy wiązać z okresem badań krajobrazowych O. Schlütera, kiedy wprowadzono do geografii takie pojęcia jak: *Kulturland*, *Urlandschaft*, *Naturraum*, *Landesnatur* – w tłumaczeniu: obszary krajobrazowe, obszary naturalne, obszary kulturowe (Kondracki 1965; 1974). Stworzono tam podstawy do badania krajobrazów w ujęciu współczesnym – E. Neef, G. Hasse, J. Schmithüsen, Z. Naveh, A. Liberman (Richling 1996).

Idea krajobrazów została przeniesiona także do Wielkiej Brytanii, gdzie była podstawą rozwoju geografii historycznej (obecnie historii środowiska), a także do Stanów Zjednoczonych, gdzie wyrosła geografia kultury Berkeley, w której synonimem pojęcia *Landschaft* jest *cultural landscape* – krajobraz kulturowy (Hartshorne 1959).

W dawnej Rosji, a później w Związku Radzieckim koncepcja krajobrazowa rozwijała się na gruncie materializmu dialektycznego z pominięciem badań ekologicznych. Dominowały tam więc ujęcia czysto matematyczne i fizyczne (Armand 1980), a sam kierunek krajobrazowy rozumiano w kategoriach systemowych (Preobrażenski 1966). Obecnie w Rosji istnieje uznana w świecie szkoła badawcza, która geografię kompleksową utożsamia właśnie z geografją krajobrazu (V. Soćava, A. Armand, J. P. Gerasimov, S. Kalesnik, N. Kasimov). Po kilkudziesięcioletnim okresie naukowego izolacjonizmu szkoła ta zaczyna otwierać się na osiągnięcia geografii światowej (Richling i Ostaszewska 1998).

Polska przedwojenna szkoła krajobrazowa miała swe korzenie w regionalnej myśli francuskiej. Kierunek ten był reprezentowany przez większość ówczesnych geografów: E. Romera, S. Pawłowskiego, L. Sawickiego, J. Smoleńskiego, S. Leniewicz, M. Dobrowolską, M. Janiszewskiego.

Historyczna interpretacja krajobrazu w ujęciu całościowym sprawia, iż kierunek chorologiczny pod względem metodologicznym należy do tej samej kategorii co *Landschaftsgeographie* i geografia regionalna (Nowakowski 1938).

Obydwa kierunki – krajobrazowy i regionalistyczny – są często spójne, gdyż charakteryzuje je podobny stosunek do badań przestrzeni geograficznej, czemu najlepszy wyraz dał S. Pawłowski (1935), pisząc: »[...] regionalizm jest ruchem, zmierzającym do wyróżnienia i do rozpatrywania pewnych przedmiotów i zjawisk zachodzących na powierzchni ziemi według przyrodzonych regionów czyli krain. Zatem wszelki regionalizm tkwi w ziemi. [...] Regionalizm geograficzny polega przeto na określaniu i wyjaśnianiu krajobrazów geograficznych...«. O podobieństwie obu kierunków może świadczyć także zaproponowana przez S. Pawłowskiego (1938) definicja krajobrazu, zbieżna w dużej mierze z przyjmowanymi obecnie wyróżnikami regionu: »[...] **Krajobraz** jest to taki na pewnej przestrzeni zachodzący zespół substancji i zjawisk, który wyróżnia ową przestrzeń od innej. Krajobraz geograficzny posiada zatem pewne cechy sobie tylko właściwe [...]. Składnikami krajobrazu są formy terenu, gleba, woda płynąca czy stojąca, w stanie płynnym czy stałym, szata roślinna, zwierzęta, człowiek i te przedmioty materii martwej lub żywej, które są dziełem ręki ludzkiej, a więc domy, drogi, mosty, tunele, uprawne pola, ogrody itp. ...«.

Obecnie pojęcie regionu jest różnie definiowane przez poszczególne specjalistyczne subdyscypliny geograficzne (Koter 1993). Istnieje także pojęcie regionu geograficznego w sensie całościowym. Jest to zespolenie fizycznych, biotycznych i społeczno-ekonomicznych cech, które są funkcjonalnie związane z obecnością ludzką na danym obszarze. Region jest syntezą współzależnych cech przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych. Nie jest on prostą sumą lub nałożeniem na siebie poszczególnych regionów, wyznaczonych na podstawie pojedynczych cech. Podstawą koncepcji regionu jest idea ludzkiej działalności, której charakter uzależniony jest od okoliczności, określonych przez całokształt zarówno przyrodniczych, jak i społeczno-kulturowych warunków danego obszaru, które są zmienne w czasie (Pulinowa 1997; Kłodnicki 1996). Stosunek społeczeństw ludzkich do środowiska geograficznego nie jest stałym i zamkniętym związkiem, wyrażającym się w niezmiennie trwałych formach, lecz procesem ciągłym, zmieniającym się w zależności od rozwoju historycznego (Dobrowolska 1947, 1961). Gdy rozpatrujemy zachowanie człowieka w kontekście obrazu regionu, w którym żyje, możemy stwierdzić, że obrazy te różnią się w formie i treści w odmiennych kręgach kulturowych.

Szczególnie trafnie ujęli to H. de Blij i P. Muller (1988), pisząc: »[...] Każda główna kraina ludzkiego świata [...] posiada specjalną kombinację kulturowych, środowiskowych, historycznych, gospodarczych i organizacyjnych właściwości. Te charakterystyczne cechy znajdują odbicie w krajobrazie, dając każdemu regio-

nowi własny wyraz i społeczne *milieu*» (Koter 1993). W koncepcji tej odnaleźć można model badań proponowany przez M. Dobrowolską, a wywodzący się z oryginalnej szkoły francuskiego regionalizmu.

Z ideą krajobrazów i regionów harmonizuje koncepcja miejsca (Lukermann 1964). Miejsce – pojęcie na pozór banalne i pojmowane intuicyjnie. Miejsce, to całość integrująca w sobie elementy przyrody i kultury. Istnienie miejsc jako miejscowości lub regionów jest wyrazem krajobrazowego zróżnicowania powierzchni Ziemi. W wielu publikacjach podkreśla się, iż istota miejsca uzależniona jest bezpośrednio od kulturowo ukształtowanego stosunku do przyrody. Prace geografów wczesnego kierunku krajobrazowego i regionalnego wyraźnie podkreślały bardzo istotny fakt zmienności i współzależności wyróżnianych składników krajobrazu. Odnajdujemy w nich załączki współczesnych ujęć badawczych, dotyczących struktury, dynamiki i funkcji krajobrazów, a także odradzającego się obecnie nurtu badań krajobrazu kulturowego. Według M. Dobrowolskiej (1947) krajobraz kulturalny rozwija się za sprawą wielu czynników, które można następująco pogrupować.

1. Czynniki geograficzne (środowiskowe), które umożliwiają lub utrudniają powstawanie kultury. Zwykle to one warunkują istnienie kultur; równie często prowadzą do ich upadku. Rola tych czynników była zmienna w czasie istnienia kolejnych kultur ludzkich. Wiele z nich ma status czynników uniwersalnych, których ranga wydaje się być niekwestionowana. Są to przede wszystkim wody i gleby, a także klimat.

2. Czynniki biologiczne i psychiczne, na które będą się składać poziom życiowej inteligencji oraz zasób energii życiowej. Z czynnikami tymi wiąże się zdolność przystosowywania się społeczeństwa do środowiska i skala oddziaływań wobec pierwotnego krajobrazu.

3. Czynniki gospodarczo-kulturowe, będące wyrazem poziomu i jakości kultury gospodarowania środowiskiem. Bardzo istotne w tej grupie czynników są poziom wiedzy i techniki, kapitał, jakim dysponuje społeczeństwo, warunki rynkowe związane z wzajemnymi relacjami podaży i popytu, ewentualne kryzysy gospodarcze, koniunktura na poszczególne wyroby, a także stan rozwoju komunikacji na danym szczeblu rozwoju społecznego, co w dużej mierze determinuje krążenie dóbr i ludności w regionie. Ten ostatni element należy uznać za czynnik torujący drogę do przemian krajobrazu.

4. Czynniki społeczne, a szczególnie:

- struktura klasowa społeczeństwa, która wymusza różnice majątkowe, a w dalszym etapie wyznacza formy podziału i użytkowania ziemi,
- struktura zawodowa, która warunkuje różny sposób wykorzystywania środowiska i użytkowania dóbr naturalnych; wpływa też zasadniczo na różną organizację i podział pracy,
- czynniki regionalne, prawne, zwyczajowe, tj. tradycyjne wyniki postępowania społeczeństw.

5. Czynniki polityczne, które obejmują kwestie polityki państwa wobec działań człowieka w środowisku, a także czynniki militarne, w tym głównie

organizowanie form sprawnej obrony kultury lub forsowania jej ekspansji na inne tereny.

Ten całościowy model badań został przez lata zapomniany. Lata powojenne przyniosły ogromny postęp w rozwoju nauk szczegółowych. Obowiązujący wówczas wzorzec nauki, wyrastający z kartezjańskiej filozofii świata i przyrody zaowocował silnym podziałem nauk geograficznych. Idea jedności i współzależności elementów środowiska przyrodniczego i kulturowego powoli się zatracala, a wraz z nią nastąpił rozpad interdyscyplinarnego, naukowo-artystycznego znaczenia krajobrazu. W latach 1950–1980 zaniechano badań regionalistycznych i krajobrazowych, tłumacząc ten fakt przestarzałym warsztatem badawczym i brakiem spójnej metodologii oraz niedostosowaniem do wymogów i wyzwań współczesnego świata. W ramach specjalistycznych dyscyplin, które wyparły dawną *Landschaftsgeographie* pojawiło się wiele kierunków systematycznych studiów poświęconych pojedynczym cechom krajobrazu. Pogłębiało to rozdział między geografiami kompleksową a szczegółowymi subdyscyplinami geograficznymi.

Najwięcej przedsięwzięć, których celem miała być integracja geografii podjęto w ramach nurtu geografii humanistycznej. Należy tu wymienić prace lidera geografii humanistycznej Yi Fu Tuana (1976) oraz A. Buttimer (1983) i L. Rowentree (1986).

Innym efektem prac, mających przywrócić rolę opracowań kompleksowych, było powołanie nowej dyscypliny – ekologii krajobrazu (Troll 1965). Kierunek ten został wyprowadzony z geografii ilościowej. Ekologia krajobrazu (*Landschaftsökologie* lub *landšaftovedenje*) bada organizację najmniejszych jednorodnych powierzchni określonych przez E. Neefa jako ekologiczne jednostki podstawowe (fizjotop, ekotop, biotop, biocenoza, facja) Obecnie ekologia krajobrazu ma już duże osiągnięcia badawcze, które jednak oscylują wokół wąskich analiz elementów krajobrazu oraz ich kompleksowych powiązań, stosując do tego celu metody pomiaru ilościowego (Richling i Solon 1993). W ujęciu E. Neefa (1962) ekologia krajobrazu ma za zadanie kartować przestrzenne rozmieszczenie różnych ekologicznych jednostek podstawowych. Ekologia krajobrazu jak pisze A. Richling (1996) »[...] jest nauką zajmującą się badaniami krajobrazu w aspekcie strukturalnym, funkcjonalnym i fizjonomicznym. Dyscyplinę tę cechuje holistyczne podejście do krajobrazu, który obejmuje również człowieka i rezultaty jego działalności. Ekologia krajobrazu zajmuje się analizą składowych krajobrazu i zachodzącymi między nimi relacjami, wyróżnieniem przyrodniczych jednostek przestrzennych, ich hierarchiczną klasyfikacją, waloryzacją środowiska oraz diagnozą sposobu organizacji przestrzeni przyrodniczej«... Pomimo że dziedzina ta deklaruje się jako nauka interdyscyplinarna i holistyczna, to ogranicza się w praktyce głównie do tworzenia regionalizacji fizycznogeograficznej oraz wyznaczania procedur typologicznych i taksonomicznych (Kostrowicki 1995). Analizy takie są przydatne do opracowywania planów „użytkowania” krajobrazów, np. pod kątem turystyczno-rekreacyjnym lub tworzenia planów ochrony (Bartkowski 1983). Ekologia krajobrazu jest więc dziedziną o pragmatycznym znaczeniu. Zmierza ona do stworzenia systemów społeczno-ekonomiczno-krajobrazowych służących do wykonywania konkretnych zadań.

Tradycyjne geokompleksy podlegają podziałom na matryce, płyty i korytarze (Forman i Godron 1986). Tworzone są teoretyczne konstrukcje (jednostki homo- i heterogeniczne) wydedukowane ze zjawisk związanych z indywidualnymi zjawiskami przyrodniczymi. W rezultacie zatracą się wizja całości krajobrazu. Zapomina się, że celem geografii regionalnej jest zrozumienie regionów, a nie tylko wykreślanie ich linii granicznych na mapie oraz, że geografia regionalna to nie tylko regionalizacja. Ekologia krajobrazu nie daje wreszcie szansy na syntezę i głębsze genetyczne ujęcie związków pomiędzy elementami naturalnymi i kulturowymi krajobrazu, co w geografii jest najistotniejsze.

Podejście ilościowe jest charakterystyczne także dla geochemii i geofizyki krajobrazu. W ujęciu powyższych dyscyplin „krajobraz” rozumie się jako wycinek epigeosfery odznaczający się jednorodnymi warunkami migracji pierwiastków chemicznych (Perelman 1971; Glazovska 1974). Kierunki te najsilniej rozwinięte są w szkole moskiewskiej. Badania geochemiczne mają zastosowanie w analizach środowiskowych, zwłaszcza terenów poddanych silnej antropopresji. Geofizyka z kolei wyjaśnia prawa i prawidłowości obserwowane w funkcjonowaniu krajobrazu (Richling i Ostaszewska 1998).

Z badaniami ilościowymi koresponduje także słowacka metoda badań krajobrazowych – „Landep” (*landscape ecological planning*), w której krajobraz traktowany jest jako system geograficzny z podsystemami przyrodniczym i antropogenicznym (Mikloš i inni 1986). Funkcjonowanie systemu jest badane w ramach powstałych przez pogrupowanie właściwości geokomponentów. Kolejnymi etapami metody „Landep” są: analizy i syntezy cząstkowe, syntezy, interpretacje, oceny i propozycje. Metoda ta odznacza się dużym sformalizowaniem, gdyż posługuje się standardowym algorytmem badawczym (Harasimiuk 1990).

Ostatnio można zauważyć wzrost zainteresowania problematyką krajobrazową ze strony socjologii, psychologii, architektury, a nawet filozofii techniki. Każda z wymienionych dyscyplin stosuje właściwe sobie metody badawcze. Można zatem odnieść wrażenie, że termin ten staje się interdyscyplinarny.

Ponadto należy pamiętać, że krajobraz pozostaje atrakcyjnym tematem literackim. Wątki krajobrazowe są typowe dla poezji młodopolskiej i dwudziestolecia międzywojennego. Warto przytoczyć tu np. wiersze B. Leśmiana *Krajobraz utracony*, K. K. Baczyńskiego *Krajobraz* czy J. Kaczmarskiego *Krajobraz po uczcie*.

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na pozanaukowe funkcjonowanie terminu „krajobraz”. Staje się on coraz powszechniejszym obiektem poznania. Techniczne zainteresowanie tym terminem może być związane z intensywnym procesem „zawłaszczania przestrzeni” przez budownictwo, reklamę i komunikację. Tempo tych przemian jest niespotykane w dziejach cywilizacji. Jak ważny jest to problem, świadczy fakt, że termin „krajobraz” funkcjonuje także w sferze mentalnościowej. To powszechne używanie terminu „krajobraz” jest zauważalne, gdy przeglądamy nagłówki artykułów prasowych lub strony internetowe. Jako przykłady można przywołać: „krajobraz po wichurach”, „krajobraz z kroplą wody w tle”, „krajobraz po Solidarności”, „krajobraz z genem w tle”, „krajobraz po fuzji”, „krajobraz po wy-

borczej wojnie". Termin ten pojawia się także w bardziej wyrafinowanych opracowaniach, np.: „krajobraz cyfrowy”, „krajobraz fraktalny”.

Wobec powyższego można odnieść wrażenie, że dochodzi do znacznego awansu opisywanego terminu. Obserwujemy wielką popularność, a nawet modę na „krajobraz”, podobną do tej jaką kilka lat temu przeżywał termin „ekologia”, który pojawiał się w różnych, często absurdalnych złożeniach. Podobne nadużycia lub problematyczne zastosowania pojawiają się w pracach geografów np. gdy czytamy o „użyźnianiu krajobrazu” (Harasimiuk 1998), lub przypisując mu określoną rangę taksonomiczną np. w stwierdzeniach „średnica krajobrazu wynosi przynajmniej kilka kilometrów” (Forman i Godron 1986).

W podsumowaniu należy stwierdzić, że obserwuje się narastającą tendencję do analiz krajobrazu w kategoriach systemowych i matematycznych. Dają one zawężony obraz, stosowny do założonych cech parametrycznych. Dyscypliny korzystające z analizy systemowej i matematycznych metod opisu mogą stworzyć podstawę do pełnych badań krajobrazowych. Autorka sugeruje, że powinny one być uzupełnione o koncepcje historyczno-genetycznych badań przestrzeni – krajobraz kulturowy (Dziewoński 1976; Dobrowolski 1952). Badania ilościowe należałoby zatem potraktować jako wstępne do opracowań interdyscyplinarnych, z zastosowaniem ujęć proponowanych przez geografii humanistyczną. W sugestii tej można upatrywać szansę na tworzenie większych syntez, uwzględniających genezę krajobrazu nie tylko w aspekcie przyrodniczym ale i kulturowym (Bogdanowski 1998).

Literatura

- Andrzejewski R. 1992, *Znaczenie i potrzeby badań nad krajobrazem*, (w:) *Wybrane problemy ekologii krajobrazu*, Materiały konferencyjne (red. L. Ryszkowski, S. Balazy), Poznań, s. 5–14.
- Armand A. D. 1980, *Nauka o krajobrazie*, PWN, Warszawa.
- Bartkowski T. 1983, *O pojęciu krajobrazu*, Materiały do dyskusji na konferencji nad pojęciem ekologii krajobrazu.
- Blij H. J., de Muller P. O. 1988, *Geography, regions and concepts*, John Wiley & Sons, New York.
- Bogdanowski J. 1998, *Konserwacja i ochrona krajobrazu kulturowego (ewolucja metody)*, Teki Krajkowskie, nr VI, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska kulturowego, Kraków.
- Buchwald K., Engelchard W. 1975, *Kształtowanie krajobrazu i ochrona przyrody*, PWN, Warszawa.
- Buttimer A. 1993, *Geography and the human spirit*, John Hopkins Univ. Press, Baltimore-London.
- Dobrowolska M. 1948, *Dynamika krajobrazu kulturalnego*, Przegląd Geograficzny 21, 3–4, s. 151–205.
- 1961, *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.*, PWN, Warszawa.
- Dobrowolski J. 1952, *Badania historyczno-terenowe*, Zagadnienia rekonstrukcji procesów historycznych.
- Dziewoński K. 1976, *O związkach geografii z historią*, Przegląd Geograficzny 47, 4, s. 575–580.
- Forman R. T., Godron M. 1986, *Landscape ecology*, J. Wiley & Sons, New York.
- Glazovska M. 1974, *Geochimięskie osnowy typologii i metodiki issledowanij prirodnich landšaftov*, Moskovskogo Univers., Moskwa.
- Hartshorne R. 1961, *Istota geografii*, Przegląd Geograficzny 33, 4, s. 585–591.
- Harasimiuk A. 1998, *Naturalne użyźnianie krajobrazu, jego uwarunkowania i wpływ na sukcesję zbiorowisk roślinnych*, Przegląd Geograficzny 70, 3–4, s. 305–314.
- 1990, *Słowacka metoda planowania krajobrazowo-ekologicznego*, Przegląd Geograficzny 62, 3–4, s. 443–446.

- Hettner A. 1927, *Grundzuge der Landerkunde*, B. G. Treubner, nr 8, Leipzig.
- Holt-Jensen A. 1984, *Geography. Its History & Concepts*. Harper & Row, London.
- Kłodnicki Z. 1996, *Parę słów o regionalizmie*, (w:) *Człowiek bliżej Ziemi* (red. M. Z. Pulinowa), Warszawa, s. 107–108.
- Kolbuszewski J. 1985, *Krajobraz i kultura*, Śląsk, Katowice.
- Kowalczykowa A. 1982, *Pejzaż romantyczny*, Biblioteka romantyczna, Kraków.
- Kondracki J. 1965, *Nowsze poglądy na problematykę badań krajobrazu*. Przegląd Geograficzny 37, 4, s. 669–682.
- 1974, *Teoretyczne zagadnienia kompleksowych badań krajobrazowych*. Przegląd Geograficzny 46, 4, s. 745–754.
- Kostrowicki A.S. 1995, A. Richling, J. Solon – *Ekologia krajobrazu*. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa, (recenzja), Przegląd Geograficzny 67, 3–4, s. 393–394.
- Koter M. 1993, *Region polityczny – geneza, ewolucja i morfologia*, (w:) *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Lukermann F. 1964, *Geography as a formal intellectual discipline and the way in the with it contributes to human knowlege*, Canadian Geographer 8, s. 167–172.
- Neef E. 1962, *Die Stellung der Landschaftsokologie in der physischen Geographie*, Geographische Berichte, nr 25.
- Nowakowski S. 1938, *Geografia jako nauka i dzieje odkryć geograficznych*, Nakładem Trzaski, Everta i Michalskiego, Warszawa.
- Passarage S. 1924, *Landeskunde und vergleichende Landschaftkunde*, Zeitschrift der Gessellschaft fur Erdkunde zu Berlin.
- Pawłowski S. 1935, *Krajobraz geograficzny*, Czasopismo Geograficzne 13, 2–4.
- Perelman A. 1971, *Geochemia krajobrazu*, PWN, Warszawa.
- Preobrażenski V.V. 1966, *Landšaftnye issledowanija*, Izd. Nauka, Moskwa.
- Pulinowa M. Z. 1997, *Region – podstawowe pojęcie przy opisywaniu zjawisk przestrzennych na Ziemi*, (w:) *Materiały konferencyjne nt.: Śląsk jako region pogranicza językowo-kulturowego*.
- Ress R. 1978, *Landscape in art*, (w:) *Dimension of human geography: essays on some familiar and neglected themes*, (red. K. W. Buzzer), Research Papers Dept., Geogr., Univ. Of Chicago, 186, s. 48–68.
- Richling A. 1996, *Ekologia krajobrazu jako dyscyplina jednocząca przyrodników*, Przegląd Geograficzny 67, 1–2, s. 31–39.
- Richling A., Solon J. 1994, *Ekologia krajobrazu*, PWN, Warszawa.
- Richling A., Ostaszewska K. 1998, *Geografia rosyjska w dobie transformacji. X Konferencja Krajobrazowa, Moskwa, 16–19 IX 1997 r.*, Przegląd Geograficzny 70, 3–4, s. 327–332.
- Rowentree L. 1986, *Orodoxy and new directions: Cultural Humanistic Geography*, Progress in Human Geography 12, s. 575–586.
- Salter Ch.L. 1978, *Signates and settings on approach to landscape in literature*, (w:) *Dimension of human geography: essays on some familiar and neglected themes*, (red. K. W. Butzer), Research Papers Dept., Geogr., Univ. of Chicago, 186, s. 69–83.
- Troll C. 1965, *Krajobraz geograficzny i jego badanie*, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej 4, s. 6–21.
- Tuan Y-E. 1976, *Humanistic geography: implications for geographical research*. Prospects and problems, Maaroufa Press, Chicago, s. 194–206.
- Vidal de la Blache 1922, *Principies de Geographie Humaine*. Paris.
- Wilczyński W. 1996, *Geografia jako dziedzina przyrodniczo-humanistycznego consensusu*, Przegląd Geograficzny 68, 1–2, s. 193–202.
- Wojciechowski K. H. 1996, *Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu*, Rozprawy Wydz. Biologii i Wydz. Nauk o Ziemi, UMCS, Lublin.
- Youngsband F. 1920, *Natural beauty and geographic science*, Geographical Journal 66, s. 1–13.